

תענית בכורות בערב פסח

(בירור מנהג יהודי תימן)*

הרב רצון ערוסי

זכתה תענית בכורות להתייחסויות רבות ומשונות: יש המדקדקים בה, יש המקילים בה, ויש שלא נהגו אותה מעולם. היא אף זכתה ונתחבר אודותיה ספר מקיף.¹ יש לציין, שכבר ר' בצלאל לנדוי פרסם סדרת מאמרים מקיפים בענייני תענית בכורות.² דומה, שלא נותר עוד מה לחדש. אולם לא ראי זה כראי זה. אינה דומה ראייה של המקורות על ידי מי שלא נהג בתענית זו מעולם, כראייתו של מי שדבק בה ומדקדק בה מדורי דורות; ולא הוא בלבד, אלא גם אשתו ובניו ובנותיו, ולא הם בלבד, אלא חיוב קטנים בתענית שנפרע על ידי הוריהם.³ ואמנם גם מנהג זה שהוא נפוץ היום בישראל לא נהגו בו יהודי תימן.⁴ לא בתענית עצמה ולא בתחליפיה, סעודות מצוה, או סיומי מסכת. מעניין, איפוא, לראות כיצד התייחסו יהודי תימן אל מקורותיה של תענית זו.

* מאמר זה נכתב לפני שנים אחדות, אך רואה אור רק כעת. כל ההדגשות במאמר הם שלי.

¹ הרב משה אלכסנדר זושא קינסטליכער, **תענית בכורים וסעודות מצוה בערב פסח** (להלן תענית בכורים) בני ברק תשמ"א.

² בעתון **המודיע** בשנת תשכ"ט לימים יד, טז, כ' ניסן. אם כי דומני, שהרב קינסטליכער לא מזכירו במקורותיו.

³ שו"ע, או"ח, סי' תע, א-ב.

⁴ ר"י קאפח (שליט"א) {זצ"ל}, **שנה בשנה**, תשכ"ב, 87, וראה עוד בביאורו לספר זמנים הלכות שביתת יו"ט פ"ח אות לח, ושם, חמץ ומצה פ"ו אות לה; ר"ש יצחק הלוי ז"ל, **שנה בשנה**, תשכ"ח, 93.

א

המשנה, התלמוד הבבלי והספרות המדרשית

[א] במשנה אין זכר לתענית זו. אדרבה, זו קובעת דין לכל בית ישראל, ללא הבדל בין בכורות ובין שאינם בכורות: ערבי פסחים לא יאכל אדם סמוך למנחה עד שתחשך.⁵ בשני התלמודים ניסו לברר מי אמר משנה זו תוך השוואה עם הברייתא, האם ר' יהודה או ר' יוסי, ומה בין ערב פסח לבין ערבי שבתות וימים טובים. זאת ותו לא מידי. אין זכר לכך, שהבכורות אסורים באכילה כל יום ערב פסח.

[ב] בתלמוד הבבלי⁶ מסופר על רב ששת, שהיה מתענה בערב פסח. בגמרא שיערו, שנהג כך הואיל והוא סבר שאיסור אכילה בערב פסח שנזכר במשנה הוא סמוך למנחה גדולה. השערה זו נדחתה: "שאני רב ששת דאיסטניס הוא, דאי טעים מידי לאורתא - לא הוה מהני ליה מיכלא". והואיל וצריך לאכול בערב מצת מצווה בתאבון נמנע מאכילה כל יום ערב פסח. בבבלי לא ניסו לשער שהסיבה שרב ששת לא אכל בערב פסח היא בגלל שאולי הוא היה בכור. כנראה בגלל שלא היתה תענית בכורות. לכן תמוהים דברי מי שרצו לתת סמך לתענית זו מן הבבלי.⁷ לדעתם, הבבלי היה צריך להביא מעשה דרבי שנזכר בירושלמי.⁸ לדבריהם שהוא תנא, והוא לא אכל בערב פסח. נאמרה סברה בירושלמי משום שהיה הבכור. מדבריהם העובדה, שהביאו בבבלי רק מעשה של אמורא שלא אכל מחמת שהיה איסטניס, זאת משום שפשוט לבבלי שמעשה דרבי היה משום שהוא בכור ולא משום שהיה איסטניס. ולא ירדתי לסוף דעתם: מנין לנו שמעשה דרבי היה מפורסם גם בבבלי? ועוד, אם אמוראי א"י היו מסופקים בסיבת המעשה (נאמרו שלוש השערות), הדברים פשוטים דוקא לאמוראי בבלי?! וכן הובאו שם עוד ראיות דחוקות כאלה, שנקל לדחותן. כאמור אין זכר ולא ראיה מן התלמוד הבבלי לתענית בכורות.

⁵ פסחים פ"י מ"א.

⁶ פסחים קח א.

⁷ תענית בכורים עמ' יב-יג.

⁸ פסחים פ"י ה"א.

[ג] תענית בכורות יסודה באחת המכות החמורות שהיו למצרים במצרים, וישראל ניצלו ממנה. וכתוצאה מנס ההצלה שהיה לבכורי ישראל נצטוונו במצוות מסוימות: פדיון הבן, בכור בהמה טהורה, פטר חמור. והנה על עצמה של המכה יש לנו חומר למכביר בספרות המדרשית. ואפילו על המצוות שנבעו ממנה יש התייחסות. אך ראה זה פלא - אין התייחסות במדרשים למנהג תענית בכורות.

נאמרו כשלושה עד ארבעה טעמים לתענית בכורות: הודאה וזכר לנס, זכר לתענית הבכורות במצרים בשעה שהכה ה' בכורות מצרים, על שנטלה מהבכורות עבודת הקרבנות וניתנה לכהנים. לפי טעמים אלו מנהג תענית בכורות היה צריך לנהוג מיד אחרי מכת בכורות בזמן שהיו ישראל במדבר, ואם הדבר לא נעשה במשך דורות, רבים אחרי הנס, מה ראה דור מסוים לאחר זמן רב, להתחיל במנהג זה? גם אם נתעלם מתמיהות אלו יש לקבוע בוודאות, שאם מנהג זה היה נפוץ לפחות בתקופת הגאונים היה הדבר בא לידי ביטוי בספרות המדרשית המאוחרת עד המאה ה-13, אך כאמור למנהג זה אין זכר.

ב

התלמוד הירושלמי

אנו מוצאים בשבלי הלקט⁹ לר' צדקיה הרופא. שרבינו ישעיה זצ"ל אומר, שבענין תעניתו של **רב ששת** שאלו בירושלמי "דילמא בכור הוה רב ששת?"¹⁰ בירושלמי הסיקו, שסיבת תעניתו היתה משום שהיה איסטניס כמו בבבלי. למרות שזו המסקנה,

⁹ סי' רח. ר' ישעיה שנזכר שם הוא ר' ישעיה דטראני הזקן מחכמי איטליה מן המאה ה-13. ואמנם בספרו **פסקי הרי"ד**, פסחים קה ע"א, הוא הביא את הבבלי, וגם את הירושלמי. בבבלי הסבירו שרב ששת לא אכל בערב פסח בגלל שהוא איסטניס. ואילו בירושלמי ניסו להסביר שרב ששת לא אכל בערב פסח בגלל שהוא בכור, אלא שבירושלמי הסיקו שהוא לא אכל בגלל שהוא איסטניס. והרי"ד דייק מן ההשערה בירושלמי "שהבכורות נוהגין להתענות ערב פסח, וכן נוהגין עכשיו בכל קהילות שבמערב". יש לציין שנכדו הרי"ז, ר' ישעיה אחרון ז"ל כתב בפסקי הרי"ז, על פסחים שם כתב: "יש מקומות שנוהגין הבכורות להתענות בערבי פסחים, ויש להם סמך בתלמוד ארץ ישראל".

¹⁰ יש לציין שהגירסא בפנינו היא על רבי יהודה הנשיא ולא על רב ששת.

הרי מן העובדה שבירושלמי ניסו להסביר את תעניתו של רב ששת משום היותו בכור, הוכיח רבינו ישעיה **"שבכורות נוהגין להתענות ערב פסח"**. והוא מעיד **"וכך נוהגין עכשיו, בכל קהילות המערב"**.

הנה כי כן רבינו ישעיה העיד ש"נוהגין עכשיו" (בימיו, במאה ה-13) **במערב** שהבכורות מתענים בערב פסח, והוא סבור, שמנהג זה ראשיתו כבר היה בזמן הירושלמי, ואולי לפי גישתו זו הוא סבר שהורתו ולידתו של מנהג זה בארץ ישראל. ואמנם ר' צדקיה הרופא מסייע לרבינו ישעיה שם, "וכדבריו מצאתי במס' סופרים... אלא שהבכורות מתענין ערב פסח...". כך ניתן לומר, שכיון שמסכת סופרים מקורה בארץ ישראל.¹¹ הרי לכאורה מנהג זה אכן הוא מנהג מערבי. יהודי אשכנז נהגו בו, וראשיתו בארץ ישראל.¹²

אמנם מזה מאות שנים נהגו גם יהודי ספרד בתענית זו, אך בספרות הגאונים אין לתענית זו זכר. ואם בתקופת הגאונים היא היתה מנהג מגובש בא"י, והוא קדום עוד מתקופת התלמוד הירושלמי, הרי בפנינו חילוק מנהגי נוסף בין בני בבל ובני א"י. והנה תמוה הדבר, שחילוק זה לא נזכר על ידי אף אחד מאלה שטפלו בחילוקי המנהגים בין בני בבל ובני א"י. למרות שתענית זו נזכרת כמנהג במסכת סופרים, ואשר כאמור ניסו להקדימו לתקופת הירושלמי.¹³ אין זאת אלא שלפי המקורות מהם אנו למדים את החילוקים לא ראו בתענית בכורות מנהג מגובש של כל בני א"י גם לא בתקופת הגאונים. **אלא לכל היותר מנהג יחידיים, או נסיונות להנהיג מנהג זה.**

ואמנם בירושלמי לפי הגירסה שבפנינו נאמר שר' סימון העיד בשם ר' יהושע בן לוי ש"רבי לא היה אוכל (=בערב פסח) לא חמץ ולא מצה".¹⁴ בסוגיה ניסו להסביר פשר

¹¹ עיין הקדמתו של היגער על מסכת זו.

¹² ואכן חכמי אשכנז הראשונים ציינו מנהג זה כמנהג מקומם, הרוקח, ער, הראב"ה ס' תקכה, וחכמים אחרים ראו בו כמנהג אשכנז המאירי, פסחים קז ע"ב.

¹³ עיין מהרש"ל, **ים של שלמה**, סוף בבא קמא; י' מילר, חילוף מנהגים בין בבל וא"י, ווינ, תרל"ח; מ' מרגליות, **החילוקים שבין אנשי מזרח ובני ארץ ישראל**, ירושלים, תרצ"ח; מ' לוינ, **אוצר חילופי מנהגים** תש"ב; מ' מרגליות, מועדים וצומות בארץ ישראל ובבבל בתקופת הגאונים. **ארשת**, תש"ד, עמ' ר"ד.

¹⁴ לעיל בהערה 8. הרי"ד גרס בירושלמי רב ששת ולא רבי.

התנהגותו זו של רבי. בתחילה סברו שרבי סבר כר' יהודה בן בתירה שקרבן פסח יכול להיקרב לפני חצות, ולכן רבי לא אכל חמץ בערב פסח כי אסור לאכול חמץ עם ההקרבה. ומצה רבי לא אכל בערב פסח כי אסור לאכול כל ערב פסח. סברה זו נדחתה. לכן בירושלמי ניסו לתת הסבר אחר: "אלא בגין דהוה בכור". ואם כך לכאורה בירושלמי זה ניתן לדייק שכבר אז היה קיים בארץ ישראל מנהג תענית בכורות. אך כבר הוכחנו שדבר זה לא יתכן. שהרי אין לו ביטוי בספרות המדרשית, ולא במקורות החילוקים שבין א"י ובבל. לכן יש להניח שהכוונה בסוגיה רק למנהג יחידים, ואולי רק למנהג שרצו להנהיגו אז.¹⁵ ואמנם בהמשך הסוגיא נאמר: "אמר רב מנא רב יונה אבא הוה בכור, והוה אכיל". עוד הוסיפה הגמרא: "אמר רב תנחומא לא מן הדא אלא מן הדא ר' איסטניס הוה". יש לשים לב היטב, שלפי הגירסה שבפנינו, הסברה שרבי לא אכל בערב פסח בגלל שהוא בכור, נדחתה ע"י "מעשה רב" של ר' יונה שהיה בכור והיה אוכל בערב פסח. ואם כן רב תנחומא שקבע שהסיבה לתעניתו של רבי היא היותו איסטניס ולא בשל היותו בכור, רצה לומר שמעשה של ר' יונה אנו למדים שבכור אינו חייב להתענות בערב פסח. שהרי ר' יונה היה ידוע בחסידותו ובחכמתו עד שבבל היו קוראים לו "תקיפי דא"י",¹⁶ ואפילו היה מנהג בכורות יחידים להתענות בערב פסח, ר' יונה היה נוהג כן.

לכן נלענ"ד שאמוראי א"י בסוגיא זו התכוונו לומר שבמידה שהיו יחידים שנהגו להתענות בערב פסח, לא יתכן שרבי נהג באותו מנהג כיון שמעשהו של ר' יונה היה כעין הפגנה נגד המנהג. ולרב תנחומא ברור שהיתה לר' יונה הסתייגות ממנהג זה. ואם יש הסתייגות ממנהג זה, לא יתכן שרבי נהג בו. ואמנם זו כנראה כוונתו של הראב"ה. אשר בימיו היה המנהג שבכורות מתענים בערב פסח, והוא ציין מקורו למסכת סופרים, אך קבע במפורש שהירושלמי חולק על כך.¹⁷

¹⁵ השווה קדשי דוד סי' תע, ושו"ת ר"מ קצלנבוין סי' ג.

¹⁶ תענית כג ע"ב.

¹⁷ סי' תקכה בסוף.

אולם לפי הסברנו זה צריך עיון, מדוע כמה מחכמי ישראל ראו בירושלמי סמך למנהג זה.¹⁸ ננסה להסביר זאת.

א. היו שרצו להיתלות בגירסה שנמצא בספר מלחמות ה' לרמב"ן.¹⁹ לפי אותה גירסה נאמר על ר' יונה "ולא הוה אכיל". מכאן שיש לנו עדות שר' יונה לא אכל בערב פסח בגלל היותו בכור. אולם לעניות דעתי זו לא תיתכן מכמה טעמים:

1. כבר החיד"א²⁰ העיד שאצלו הגירסה ברמב"ן כגירסתנו.
2. לפי הגירסה "ולא הוה אכיל" יתעורר קושי עצום, מדוע רב תנחומא שולל מרבי כוונה לקיים מנהג חסידות להתענות בערב פסח ומייחס הדבר רק משום שהוא איסטניס, כשהוא יודע, שר' יונה נהג במנהג זה?! וכי מנין לו מה היתה כוונת רבי?!²¹
3. כפי שכבר אמרנו מנהג תענית בכורות היה בראשיתו בעיקר באשכנז. רש"י²¹ ציטט את מסכת בכורות. חכמי התוספות²² הרוקח והראבי"ה ועוד, ציינו מנהגם. והנה דווקא במקורות של יהודי אשכנז²³ הגירסה בירושלמי כפי גירסתנו כלומר בניגוד למנהג. לעומתם חכמי המזרח וספרד לא הגאונים ולא ראשוני הראשונים לא זכרו מנהג זה: לא הגאונים, לא הר"ח, לא הרי"ף לא ר"י מיגאש ולא הרמב"ם. רק מהרמב"ן ואילך. ואם כן כיצד יתכן שדווקא במסורת זו תישרד גירסה התומכת במנהג ולא יחושו לו?²⁴
4. הגירסה הנוכחית ברמב"ן מובאת אמנם בר"ן פסחים, שלדעת החיד"א הועתקה בטעות, אך כמה וכמה מחכמי ספרד הביאו את הגירסה שלנו "הוה אכיל".²⁴

¹⁸ הרא"ש פסחים פ"י אות יט; ארחות חיים ג, א: הלכות ערב פסח, סי' יג; בית הבחירה, פסחים ק"ז, ב;

סמ"ג, עשין סי' מ; הריטב"א, פסחים, ג א ועוד.

¹⁹ על פסחים סוף פרק שלישי.

²⁰ **ברכי יוסף**, או"ח, סי' תע.

²¹ **בפרדס הגדול** סי' יז.

²² פסחים קח, א, ד"ה רב ששת.

²³ עיין ברוקח ובראבי"ה.

²⁴ **צרור החיים** עמ' קכז, לר' חיים תלמיד ר' פרץ והרשב"א; הרשב"ץ מהר"ם חלאווה ועוד.

ב. כדי להסביר כוונת חכמי ישראל שמצאו סמך בירושלמי למנהג, נעיין בדברי הריטב"א:²⁵

ובירושלמי אמרו רבי לא הוה אכיל לא חמץ ולא מצה. ופי' ר' סימון בשם ר' יהושוע בן לוי הטעם משום דרבי בכור היה והבכורים מתעניין בערב פסח. **אנן כר' סימון משמיה דר' יהושוע בן לוי קיימא לן, ובפי' אמרו במס' סופרים הבכורים מתעניין בערב פסח מנהג שריר וקיים.**

דברי הריטב"א תמוהים. איך התעלם מר' יונה ומרב תנחומא²⁶ החולקים על ר' סימון והכריע כר' סימון?! אלא סוף דבריו מבהירים כוונתו. בפניו יש מנהג שבכורות מתענים בערב פסח. מקורו המפורש הוא מסכת סופרים, ויש לו סמך בירושלמי שיש דעה התומכת במנהג אף שהיא דעה דחויה. די שיש מי שרצה לומר כן כדי להוסיף ולסייע למה שנמצא במסכת סופרים וכך המנהג לדעתו **"שריר וקיים"**. יוצא איפוא, הללו שרצו למצוא סמך מהירושלמי לא התכוונו לומר, שכך נהגו בתקופת הירושלמי, או שזו דעה מקובלת בירושלמי, אלא כוונתם שרעיון תענית בכורות נזכר לראשונה אז, אפשר כמנהג של יחידים, ואפשר כרעיון שבאותה תקופה לא הפך למנהג, אך מאוחר יותר הפך להיות מנהג.

נמצא, איפוא, שאין מן הירושלמי ראייה שנהגו אז במנהג זה. כל מה שנמצא הוא רעיון שאפשר שבכורות מתענים בערב פסח. יתכן שרעיון זה היה רק רעיון ואפשר שהיו כבר אז יחידים שהחלו לנהוג כן, אך מן הירושלמי עפ"י גירסתנו רעיון זה נדחה על ידי ר' יונה ורב תנחומא, תוך הסתייגות ממנו.

²⁵ פסחים נ ע"א.

²⁶ אם לפניו היתה גירסת הרמב"ן היה צריך להסתמך על מעשה רב של ר' יונה שלא אכל בערב פסח בגלל היותו בכור ולא על השערת ר' סימון על רבי, אלא כנראה שגירסתו כגירסתנו.

ג

מסכת סופרים

הנה כי כן מן המשנה התלמוד הבבלי והמדרש, אין זכר לתענית בכורות. בירושלמי יש משהו שיכול להיראות כמקור ראשון לתענית בכורות, אך הוא נדחה. המקור הברור והמפורש והקדום למנהג תענית בכורות הוא מסכת סופרים. נביא תחילה את המקור כדי שנוכל להעיר הערותינו:

מנהג רבותינו שבמערב להתענות שלושת ימי צום מרדכי ואסתר פרודות, ולאחר פורים, שני וחמישי ושני. ולמה אין מתענין אותו בחודש ניסן, מפני שבאחד בניסן הוקם המשכן, ושנים עשר נשיאים הקריבו קרבנם לשנים עשר יום, יום לכל שבט ושבט, וכל אחד היה עושה ביומו יום טוב... לפיכך אין אומרים תחנונין כל ימי ניסן. ואין מתענין עד שיעבור ניסן. אלא הבכורות שמתענין בערב הפסח, והצנועים בשביל המצוות כדי שיכנסו לפסח בתאוה. והתלמידים מתענין בו בשני וחמישי ושני, מפני חילול השם ומפני כבוד תורה שנשרפה: במה דברים אמורים בצינעה, אבל לקרוא צום בציבור אסור עד שיעבור ניסן.²⁷

א. ידועה שיטת הרא"ש שמסכת סופרים היא לאחר התלמודים.²⁸
 ב. גם היגער שניסה למצוא לה שרשים קדומים בא"י, ולדעתו היא נכתבה בא"י, מודה ששלטה במסכת "יד מעתיק או מסדר מאוחר... והוא הוסיף במקומות אחדים מאמרים המכילים מנהגים והלכות בני בבל... וגם איזה מנהגי בני א"י, בשם רבותינו שבמערב, או רבותינו שבא"י".²⁹

²⁷ פכ"א א.

²⁸ הלכות קטנות להרא"ש הל' ס"ת סי' יג, וראה שדי חמד, כללי הפוסקים, סי' ב כ"ג שדחה את יד מלאכי שניסה להקדימה בטענות רעועות.

²⁹ השווה מסכת סופרים, פי"ז, סי' ג, ופכ"א, סי' א. במבואו למסכת סופרים עמ' 80.

ג. בתחילת פ"א ממגילת תענית וכן בתלמודים,³⁰ עדיין יש ימים שאין מספידין בהן בניסן, מר"ח ניסן עד השמיני בו, ויש ימים שאין מתענין ואין מספידין בהן, משמיני ועד סוף החג.

כמו כן בבה"ג מצאנו מקור שלפיו מתענין בזמנים מסוימים בשל אירועים שונים, בשמיני, בעשירי, ובעשרים וששה.³¹ וכבר העיר הילדסהיימר³² שמקור זה מאוחר יותר ממגילת תענית. כך יוצא, שהברייתא במסכת סופרים האוסרת תענית כל ימי ניסן, היא מאוחרת ביותר.

ד. כותב ברייתא זו אוסר תענית בניסן כיון שבראשיתו, הנשיאים הקריבו קרבנות ולכן נחשבו להם אותם ימים כימים טובים. זאת אומרת הוא חושש לימי הקרבן של הנשיאים, שמעמדם בהלכה כימים טובים, ואוסר על כל בית ישראל להתענות בימים טובים של הנשיאים. לכלל זה, לדעתו, יש יוצא מן הכלל והם שלושה: הבכורים, הצנועים והתלמידים המתענים בצניעה בשני וחמישי ושני על חלול ה' וכו'.

והנה בעוד שתענית התלמידים מוסברת ומנומקת היטב, ואין בה קושי הלכתי מיוחד, שכן אינה פוגעת ביום טוב שלהם, אלא ביום טוב של הנשיאים, הרי תענית בכורות והצנועים יש בה קושי עצום, שכן עד שכותב הברייתא חשש ליום טוב של הנשיאים, מדוע לא חשש ליום טוב של הבכורות ושל הצנועין בערב פסח, בשל הקרבת קרבן פסח?! ואם ענין של הצנועין ניתן ליישב שלא התענו רק מיעטו במאכל כדי שיאכלו המצה בליל הסדר בתיאבון, הרי את תענית הבכורות קשה ליישב. ה. יש מקום לבדוק זמנה של ברייתא זו גם מענין צומות שני וחמישי ושני שנזכרו בה, אך אין זה המקום.

לסיכום פרק זה ניתן לומר, המקור במסכת סופרים בענין תענית בכורות, אין בו כדי לחייב מי שלא נהג תענית זו מעולם, אך יש בו עדות על קיומו של המנהג במערב. לפי הערכתנו עדות זו היא לכל המוקדם מתקופת הגאונים.

³⁰ תענית יז ע"ב: מנחות סה ע"א; ירושלמי תענית פ"ב הי"ב: מגילה פ"א ה"ד.

³¹ מהדורת הילדסהיימר, הוצאת "מקיצי נרדמים", תשל"ב, חלק א', עמ' 398-396.

³² הערה 6 שם, ושלכן הטור או"ח סי' תק"פ מביא ענין זה בשם הבה"ג בלבד.

ד

האם נהגו במצרים בתענית בכורות בתקופת בית שני?

שאלה זו לכאורה מוזרה היא. מדוע דוקא במצרים? והיאך יעלה על הדעת שבבית שני נהגו מנהג זה, שאין לו זכר במשנה ולא בבבלי, ונדחה בירושלמי ואין לו זכר בספרות גאוני בבל, ורק נזכר במסכת סופרים ואצל ראשוני חכמי צרפת ואשכנז? אודה שהתעוררתי לשאלה זו בעקבות קודמי שכבר כתבו על תענית בכורות. ואמנם הרב בצלאל לנדוי מציין במאמריו, שתענית זו כבר נהגה בבית שני והוא מסתמך על כתבי פילון האלכסנדרוני. הרב קינסטליכר,³³ הביא מי שרצה לומר שאין ראיה משתיקתו של הרמב"ם מענין תענית בכורות, כיון שדרכו להעתיק דינים המפורשים בש"ס. בסמוך לזה, ואולי כדי לחזק גישה זו התומכת בקדמותה של תענית בכורות ציין הרב קינסטליכר: "ומן הענין לציין שבאוצר החיים תרצ"א צ"ד מביא מקור קדום שעוד בימי זמן בית שני היה מנהג באכלסנדריא להתענות בערב פסח יעו"ש". נשמעתי לעצת המחבר לעיין שם,³⁴ ושם כתב המחבר:

אולם בין מהירושלמי ובין מהבבלי יוצא, שזה לא היה אסור **צבורי** אלא ענין של **אותן החכמים בלבד**. בכל זאת מצאנו שבאלכסנדריא מקום מושב **פילון** היו מתענין בערב פסח.³⁵ ובזמן הגאונים נהגו **הבכורות** שמתענין בערב פסח והצנועין בשביל המצה שיכנסו בה בתאוה.³⁶

הנה כי כן הרב עהרענרייך מודע למוזרות שבדבר, שמן התלמודים יוצא שלא היה "אסור צבורי" לאכול בערב פסח, בכל זאת בזמן פילון ובמקומו היו מתענין בערב

³³ בספרו עמ' יד בהערה שבה הוא בירר את שיטת הרמב"ם שלא זכר תענית זו.

³⁴ המדובר בכתב עת **אוצר החיים**, ספר שביעי שיצא בשנת תרצ"א ואשר ערוך ע"י הרב חיים יהודה עהרענרייך. במאמר שהוא פרי עטו של הרב העורך באותו ספר עמ' 91-99 ניסה המחבר להתחקות אחר שורשיה של תענית זו וטעמה.

³⁵ בעער, **צור געשיכטע דעס פסח** פ' עסטעס צד 50.

³⁶ מסכת סופרים פרק כ"א ה"ג.

פסח. לא נאמר שהיו מתעניין תענית בכורות דוקא, אך הרב המחבר שלא ניסה לתאם בין התלמודים ובין זמן פילון, פסח על תקופת המשנה והתלמוד, והצביע על זמן הגאונים³⁷ היו הבכורים צמים והצנועין. כך רוצה המחבר להגיע למינימום של התאמה לתענית הכללית שנהגו להתענות בערב פסח במצרים בזמן פילון.

דברים אלו היו מוזרים בעיני, ולכן החלטתי לעיין במקור שעליו הוא הסתמך. ואמנם בספר שהוא בשפה הגרמנית, נאמר, שאת חג הפסח חוגגים בארבעה עשר בניסן. לפני כן מפרסמים הדבר על ידי תקיעה בשופרות. כמו כן נאמר שהכניסה לחג היא על ידי צום, וכי פילון הוא המוקדם ביותר שמציין שהכניסה לחג נעשית ע"י מנהג הצום.³⁸

גם כאן גיליתי דברים מוזרים, ערב פסח (ארבעה עשר בניסן) הוא לפי המקור הפילוני חג. והכניסה אליו ע"י שופרות וצום. תרתי דסתר אהדדי.

הלכתי לכלי ראשון, לכתבי פילון למקורות אליהם הפנה אותו מחבר. הענין מובא בספרו של פילון על עשרת הדברות.³⁹ מאותם מקורות עולה, שפילון התייחס לחגים בישראל שהם בני שבעה ימים. ולמועדים בישראל שהם בני יום אחד כל אחד. להלן דברי פילון על המועדים שהם בני יום אחד כל אחד (לפי תרגומו של רוקח)

באחת מונה הוא את יום החודש הקדוש שאותו מציינים בשופרות, ואת יום הצום, שבו צוה להינזר מאוכלין ומשקין, ואת היום שהעברים מכנים בלשון אבותיהם בשם פסחא, שבו מקריבים כל העם, כל אחד מהם...

³⁷ כוונתו למסכת סופרים ולא לספרות הגאונים שכן בסמוך הוא ציין שם "בספרות הגאונים, בשאלות, ברב אלפס, ברמב"ם, בראב"ן ובכמה פסקי הראשונים אין זכר לתענית בערב פסח, לא תענית צבורי, ולא תענית בכורים".

³⁸ הספר יצא על משנה, פסחים, בשנת 1912 ערך ע"י פרופ' ג' בר, ופרופ' הולצמן. Pesachim, Prof G. Die Mischna, Beer, prof Q.Holtzmann. נכתב מאמר על תולדות תענית פסח Zur Paaschafestes Geschichte des (שם, עמ' 50).

³⁹ השתמשתי בתרגום האנגלי של COLSON, לונדון 1950 ספר VII עמ' 84-85, ובתרגום העברי של דוד רוקח, פרקי פילון על ההשגחה, על עשרת הדברות, היפותטיקה, ירושלים תשל"ו עמ' 119.

מדבריו למדנו, שיש מועדים בני יום אחד כל אחד והם:

- א. "יום החודש הקדוש שאותו מציינים בשופרות", וכוונתו כנראה לראש השנה.
- ב. "ואת יום הצום, שבו צווה להינזר מאוכלין ומשקין", וכוונתו כנראה ליום הכיפורים.
- ג. "ואת היום שהעברים מכנים בלשון אבותיהם בשם פסחא", וכוונתו לארבעה עשר בניסן שבו מקריבים קרבן פסח.

יוצא לפי זה, שפרופ' בר הרכיב דברים ושבשם, ויצא העגל הזה: יום י"ד בניסן יום חג הפסח, בשופרות ובצום. כך נסללה הדרך להרב עהרענרייך לזהות את התענית שפרופ' בר שם בפי פילון בארבעה עשר בניסן, עם תענית בכורות המאוחרת גם לדבריו מזמן הגאונים שנמצאה במסכת סופרים. בעקבותיו אין פלא שגם רבנים בימינו אימצו להם "מציאה" זו כמוצא שלל רב.⁴⁰

סוף דבר אין ראייה, שתענית בכורות היתה נוהגת בזמן המקדש במצרים, גם לא במשנה ולא בתלמודים ואין לה זכר במדרש. המקור הוא, כאמור, במסכת סופרים וממנו בלבד.

ה

היבטים הלכתיים למנהג זה

- כל מי שבא בשערי הפוסקים בענין זה, רואה שקיומו של המנהג גרם להתחבטויות הלכתיות לא קלות. נמנה בראשי פרקים חלק מהן:
- א. יום התענית הוא ערב פסח, יום שבו מקריבין קרבן הפסח: האם יום כזה מותר בתענית?
 - ב. יום התענית הוא ערב פסח שיש בו הכנות מרובות לליל הסדר. ובלייל הסדר יש מצוות אכילה ושתייה והגדה, האם כל אלה לא יפגעו מחמת התענית?

⁴⁰ תודתי נתונה לפרופ' א' קירשנבאום שסייעני בפענוח המקורות הנ"ל, וכן לפרופ' יהושע עמיר, שנסייעתי במומחיותו בכתבי פילון כדי להתחקות אחר שורשיהם לתענית בכורות בכתבי פילון אשר כאמור אינם. הוא אישר מסקנתי וציין שהמונח "החודש הקדוש" מופיע בכתבי פילון כחודש תשרי.

ג. יום התענית הוא ערב יום טוב, האם מותר להתענות בערבי שבתות ובערבי ימים טובים?

ד. יום התענית הוא ערב יום טוב, והרי מחוקות הגויים להתענות בערבי חגיהם, והרמ"א הזהיר מפני כך.⁴¹

כאמור בעיות אלה ואחרות העמידו את הפוסקים "בין המצרים", גדר מזה - המנהג, וגדר מזה - ההלכה, ונסתמנו כמה גישות:

א. קראו לשמור את המנהג, תוך שהם מפלפלים בהלכה ומחלקים חילוקים.

ב. דומה, שגישת הרוב היתה להיפטר מתענית על ידי סיום מסכת או סעודת מצווה.

ג. קריאה או מעין קריאה ממי שנהגו מנהג זה, לבטל המנהג.

לגישה שלישית זו ניתן שתי דוגמאות:

[א] בספר "פאר יצחק"⁴² כתב:

בערב פסח לא התענה רבנו וגם בנו הגה"צ ר' סנדר ליפא זצ"ל אע"פ שהיו בכורים, גם רבו מהרצ"ה היה בכור ולא הקפיד על כך מפני שאמר שבמסכת סופרים שממנו נובע זה המנהג של תענית בכורים בערב פסח, נזדקר טעות ובמקום הבכורים "מתענים" צ"ל הבכורים "מתענגים".

אמנם המחבר כבר הרגיש בקושי לתקן את הגירסה במסכת סופרים, אך נתן סיוע לרבו מן הירושלמי ממה שר' יונה הוה אכיל בערב פסח למרות היותו בכור ומרב תנחומא שאמר שרבי התענה בערב פסח בשל היותו איסטניס ולא בשל היותו בכור. היו שהתקיפו בחריפות, ובצדק, את הטענה שנפלה טעות גירסה במסכת סופרים. אך דבר אחד ברור שאין להתעלם ממנו: שלושה מגדולי החסידות באשכנז לא קיימו מנהג

⁴¹ או"ח, סי' תקפ"א ס"ב.

⁴² ירושלים תשכ"ח. שמתאר את תולדות ר' יצחק אייזיק זצ"ל מזידיטשוב מסופר בפרק עשרים וחמשה סעיף ד'

זה, לא בגלל שהם חשבו שיש טעות בגירסת מסכת סופרים, אלא משום שחשבו שמנהג זה לא עולה בקנה אחד עם אופיו של היום. וגם שהבכורים שניצלו ראוי להם להתענג ביום ההצלה ולא להתענות.

[ב] הרב יוסף משאש⁴³ נשאל על ידי בכור שרגיל לעשות סיום מסכת בערב פסח.

לפעמים קרה שהיה מספיק רק פרק אחד או שניים מן המסכת, השאלה היתה אם להסתפק בכך, ובלבד שיקרא פרקים אלה כהלכה, או שיערים ויקרא הרבה דפים ליום כדי לכוין הסיום בי"ד בניסן.

והוא קובע:

כי עיקר תענית בכורות אינו אלא מנהג בלא טעם כלל, והסברא נותנת להיפך שלא להתענות, הן מצד שהוא ערב יו"ט, וניסן שיצא רובו בשמחה, ויום הקרבת ק"פ [קרבת פסח] שהיה לישראל בזמן הבית, חג גדול בשמחה וקרבתן והלל, ובפרט דנס מכת בכורות לא היה ביום י"ד, רק בליל ט"ו, כידוע. ולכן חכמי הגמרא התנגדו לתענית זה, כמ"ש בירושלמי דפסחים...

הרב תמה שהסתמכו על מסכת סופרים שהיא חיצונית לתלמודים, ואף שלפעמים סומכים עליה, אבל במקרה דנן:

בפירוש התנגדו בירושלמי להאי תעניתא, ומעשה עדיף עביד האמורא, ר' יונה שהיה בכור ואכיל, וטעמו ונימוקו פשוט, משום יו"ט גדול בשמחה וקרבתן והלל, ואסור להתענא ביה.

⁴³ בספרו מים חיים או"ח סי' קט.

הרב משאש תמה שמצאו סמך למנהג זה מהירושלמי כשיש בו התנגדות למנהג. כמו כן הוא התנגד לחיד"א שהסביר את הסמך בכך שמן הירושלמי רואים שהיה מנהג כזה "דמאחר שהתנגדו למנהג במעשה והוצרכו לתרץ על רבי שלא אחז במנהג כלל, רק משום דאיסטניס הוה, א"כ אין לך סתירה למנהג יותר מזה".

הרב משאש סיכם "כי מנהג זה עומד על בסיס רעוע", וכי:

האידינא רוב ההמון זלזלו בו הרבה, ובסבה כל דהיא דוחין אותו אפילו מי שהוא בכור עצמו, וכ"ש המתענה על בנו בכורו, ויש מקומות שאין זכר לתענית זה כלל, כי הפרו אותו הראשונים ע"פ רבניהם זיע"א, וטעמם נכון לפנייהם...היום יש חולשה. הטרדה בער"פ רבה. וכשהמתענה שותה יין בבטן ריקה יזיק לו ויתבטל מכל המצוות השייכים לאותה הלילה דאורייתא ודרבנן, ויצא שכרו בהפסדו, ונמצא שבא לתקן תקון קל התלוי במנהג רעוע וגרוע, והשטן עומד על ימינו לשטנו... ועיני ראו שכך אירע לכמה הדיוטים, בכורים שוטים, שרצו להתחסד".

לדעתו, אם המאירי קרא לבטל המנהג שהאב מתענה במקום בנו בכורו, "ואנן נעני בתריה דהאידינא ראוי לבטל המנהג אפילו הבכורות עצמן מהאי טעמא".

הנה כי כן מקרב הנוהגים מנהג זה, היו שעקפוהו, והיו שערערו עליו. בספר תענית בכורים ימצא הקורא מקורות לכאן ולכאן וגם דברי תשובה למקורות הנ"ל. לענייננו חשוב לציין, שאם בעיני מי שנהגו מנהג זה היו שחשבו שיש בו סרך איסור, הללו כיהודי תימן שמעולם לא נהגו מנהג זה על אחת כמה וכמה.

יש לציין, שיהודי תימן קלטו מנהגים שלא בא זכרם בהרמב"ם או שאפילו מתנגדים להרמב"ם. אפילו הרב יחיא צאלח (להלן מהרי"ץ) שיצא להגן על מנהגים מקוריים של יהודי תימן, אבל השאיר וקלט מנהגים בלתי מקוריים מסיבות שונות, התעלם לחלוטין מתענית בכורות, והתעלמות זו היא רב משמעותית, שהרי תענית בכורות בא זכרה, בשולחן ערוך, וכן בספרי מנהגים ובספרי מקובלים, ביניהם שמהרי"ץ רגיל

לצטט מהם ומושפע מהם; אבודרהם, וחמדת ימים. וחמדת ימים אפילו הפליג בשבח התענית וחבר נוסח "עננו" לתענית זו. וכל אלה לא השפיעו על מהרי"ץ במקרה דנן. אין זאת אלא משום שיהודי תימן הסתייגו ממנהג זה.

ואמנם יהודי תימן המשוחררים ממנהג זה, ואשר היו מונחים על ידי פסיקתו של הרמב"ם, כנראה סברו בשיטתו של הרמב"ם בענין המנהג בכלל, ומיחסו של הרמב"ם למנהג תענית בכורות בפרט, במידה וידע עליו ולא זכרו:

א. הרמב"ם לא היה מוכן לנהוג במנהג פשוט ומפורסם, שהקורא מפסיק בפרשת כי תשא בענין י"ג מדות כדי שהציבור יקרא אותן בקול. "משום שאיני יודע לזה עיקר, והוא דבר שאין לו מובן ברור", אך אינו מוחה כי זה דבר מפורסם "אין בו לא דבר רצוי ולא מגונה; וכל שכן חטא או חובה".⁴⁴

ב. אבל במנהגים שהיה בהם איסור הרמב"ם מחה ולפעמים בעוז רב. כך למשל כשרצו להנהיג במצרים מנהג בגדאד לעמוד בקריאת התורה בזמן שקורים עשרת הדברות, התנגד בתוקף רב כדי שלא יאמרו רק אלו ניתנו מסיני, ולא הסכים שיסתמכו בענין זה על המנהג בבגדאד "לפי שאם נמצא אנשים חולים, לא נחליא הבריא מאנשיהם, כדי שיהיו שווים, אלא נשתדל לנתח כל חולה שנוכל...".⁴⁵

ג. בענין תענית בכורות, כאמור, הרמב"ם לא זכרה, ומעיון בדבריו נראה שהוא מתנגד לה:

1. הרמב"ם הביא את ההלכה האוסרת לאכול בערב פסח סמוך למנחה. וכן אסור לאכול בערב הפסח מקודם המנחה כמעט, כדי שיכנס לאכילת מצה בתאוה... "וחכמים הראשונים היו מרעיבין עצמן ערב הפסח כדי לאכול מצה בתאוה ויהיו מצות חביבות עלין".⁴⁶

⁴⁴ שו"ת הרמב"ם - בלאו ח"ב, רס"ז.

⁴⁵ שם, סי' רסג.

⁴⁶ הלכות חמץ ומצה בסוף פ"ו.

אין הרמב"ם מדבר על "מתענים" אלא "מרעיבין". כמו כן הרמב"ם מדבר על "חכמים הראשונים". והגהות מימוניות⁴⁷ ציין ארבעה דברים: רבה (בפנינו - "רבא") הוה שתי חמרא כולי יומא כי היכי דגריר ליביה ו"כפין". "רב ששת יתיב בתעניתא", "רבי לא אכיל לא חמץ ולא מצה". ודברי מסכת סופרים ש"הצנועין לא אוכלים (בערב פסח) כדי שיכנסו לה בתאוה".

הנה כי כן הרמב"ם נקט כמעט בלשון מסכת סופרים, אך הוא לא זכר לשון "תענית", אלא מה שהגדירו הפוסקים "ענוי", "הרעבה", ואפילו שמדובר בתלמוד שרב ששת ורבי איסטניסים היו. הרי שהרמב"ם דחה כל אפשרות שמישהו יתענה בערב פסח, לרבות בכור שהוזכר בירושלמי. ואימץ לעצמו את השיטה שרבי איסטניס היה ודאג להרעיב עצמו כדי שיאכל מצה בתאוה.⁴⁸

2. עוד כתב הרמב"ם שערב פסח שונה מיתר ערבי ימים טובים, בכך שאסור לעשות בו מלאכה מחצות, "מפני שיש בו הגיגה ושחיטת קרבן".⁴⁹ ועוד פסק הרמב"ם שמשפחה שיש לה קרבן עצים, הרי אותו יום נחשב להם כיום טוב "ואסורין בו בהספד ובתענית ובעשיית מלאכה ודבר זה מנהג".⁵⁰ וכך הרמב"ם פסק שם לגבי יחיד שהתנדב עצים או גזרים.⁵¹

יש לציין, שהמנהג שנזכר בהרמב"ם בהלכה זו,⁵² הוא כנראה מסוג המנהג שהוא מסמכויות בית הדין הגדול לגזור גזירות ולהתקין תקנות ולהנהיג מנהגות.⁵³ שהרי

⁴⁷ שם, אות ל.

⁴⁸ אב"ה, ואכן הר"י קאפח בביאורו שם פ"ו אות לה ביאר שבכוונה נזהר רבינו בלשונו וכתב מרעיבין ולא מתענין, כי לדעת רבינו אסור להתענות עיי"ש.

⁴⁹ בפ"ח מהלכות שביתת יום טוב הי"ז.

⁵⁰ ספר עבודה, הלכות כלי המקדש פ"ו הל' ט-י.

⁵¹ המקור לדברי הרמב"ם הוא הירושלמי פסחים פ"ד ה"א, שכן שם ניתן נימוק לאיסור מלאכה בער"פ ש"אי אפשר שתעשה מלאכה וקרבנם קרב", והסתייעו שם בירושלמי מדין קרבן עצים.

⁵² אב"ה, ואולם משנדפס הרמב"ם ע"פ כת"י תימן, מהדורת מכון מש"ה, לא נזכר הנוסח שבדפוסים בה"ט "ודבר זה מנהג" כי אם בה"י בלבד, וכתב הר"י קאפח בביאורו שם אות יא: כ"ה הנוסח בכל כת"י ע"כ ולא יותר. ובנדפס הוסיפו וסיימו "ודבר זה מנהג" ואינו אמת, כי רבינו הבחין בין קרבן צבור לקרבן יחיד, בקרבן צבור אסור בספד ותענית ואסור בעשיית מלאכה לעולם. ובקרבן יחיד כמו בהלכה דלקמן תלה את האיסור במנהג. ולפיכך לדעת רבינו כל קרבן ציבור אינו תלוי במנהג ואינו תלוי בזמן שאותו הקרבן נהג אלא

מנהג זה מזמני הבית כשעדיין בית הדין פעל, וכאמור התייחסו אליו כאל דבר שבמניין שלא יבטל אפילו בטל הטעם אלא במנין לפי הסייגים שנקבעו בהלכה.⁵⁴ כאן המקום להעיר, שהמשנה למלך⁵⁵ הגיע למסקנה, שיש איסור להתענות בערב פסח, אך נרתע ונשאר בצ"ע בגלל שבגמרא פסחים (ק"ה ע"א), אמרו שרב ששת התענה ובתחילה סברו שזה מחמת הקרבן, ואיך עלה בדעתם שדוקא מחמת הקרבן התענה בו בזמן שהיה אסור בתענית מחמת הקרבן. אך לפי דברינו אין מקום לתמיהה זו, שכן לפי הרמב"ם, מעולם לא התכוונו לתענית אלא להרעבה, וזה מוכח מן הגמרא שהסבירו הטעם שרב ששת סבר כר' יהודה בן בתירה והואיל והקרבן קרב לפני חצות הרי שאסור לאכול חמץ בזמן קרבן הפסח, ומצה אין לאכול בערב פסח. אך עדיין אפשר לאכול שאר דברים שאינם חמץ ואינם מצה, וממילא שאין תענית.⁵⁶

3. מפאת היות ערב פסח - ערב יום טוב, נראה מהרמב"ם שמן הדין אין איסור להתענות בערבי שבתות וימים טובים. שהרי בתוספתא נאמר:

האיסור לעולם ולפיכך פסח בערפ שאסור בעשיית מלאכה כמש"כ בפ"ה מהל' יוט הטז מפני שיש בו חגיגה ושחיטת קרבן. ודלה כרזה שכ' שאין האיסור אלא בזמן המקדש, אלא אסור לעולם ולפיכך אסור בזה"ז להתענות בער"פ לא לבכורות ולא לפשוטים. וראה מש"כ בפ"ה יו"ט מהדורתינו זו עמו' קצח אות לח. אלא דשם לא שמתי לב לנוס' כת"י כאן דלא גרסי בסוף הלכה זו "ודבר זה מנהג" שהוא הוספת המדפיסים. וכבר הטעו המדפיסים הללו את המל"מ שהאריך לדון בשיבושיהם... ועיין מעשה רוקח שגם הוא דחקו תוספת המדפיסים "ודבר זה מנהג" וכאמור ליתה וכו' עכת"ד. ובמהדורת שבתי פרנקל בגוף ההלכה הדפיסו כבדפוסים "ודבר זה מנהג" אולם בשנויי נוסחאות ציינו שבכתבי היד ליתא ועי' למשל"מ ד"ה ויש ובס' המפתח. וברור שכל הקושיות והתשובות הדחוקות על הרמב"ם אינם כי אם לפי הדפוס אך לפי כתבי היד אין פריץ ואין צוחה יוצאת ברחובותינו.

⁵³ בפ"א מהל' ממרים ה"ג, וכן בהקדמתו למשנה, מהדורת ר"י קאפח תרגום בלי מקור עמ' יב.

⁵⁴ ספר שופטים הלכות ממרים פ"ב ה"ה.

⁵⁵ הלכות כלי המקדש פ"ו הל' ט-י.

⁵⁶ על תענית בכורות היה פשוט בעיני המשנה למלך שהיא תקנה קדומה ולכן היא לא נכללה באיסור. ואין זו כאמור תקנה כלל רק מנהג, ולא מנהג קדום רק מאוחר, בודאי לא לפני שנאסר להתענות ביום קרבן.

בשבתות וימים טובים מותר להתענות לפניהם ולאחריהם... אבא יוסי
בן דוסתאי אומר משם ר' יוסה הגלילי נשבע שיתענה בערב שבת - הרי
זו שבועת שקר.⁵⁷

והנה הרמב"ם זכר איסור תענית רק בשבתות ובימים טובים ולא זכר ערבי שבתות
וימים טובים,⁵⁸ כמו כן לא חש לשיטת ר' אבא בן דוסתאי.⁵⁹
יש לציין, שסוגיה ערוכה היא בתלמוד⁶⁰ אם היושב בתענית בערב שבת אם צריך
להשלים התענית, ולא זכרה רבינו כלל.

אולם אם אין איסור להתענות בערבי שבתות וימים טובים, הרי בודאי שאין הדבר
רצוי שהרי יפגע בכבוד השבת. צא וראה, שאנשי המעמדות בזמן המקדש לא התענו
בערבי שבתות מפני כבוד השבת,⁶¹ ויש להניח שהוא הדין בערבי ימים טובים, שהרי
ימים טובים הושוו לשבתות לכבוד ולעונג.⁶²

נמצא איפוא, לאור כל המובא מדברי הרמב"ם לעיל, נראה שהרמב"ם היה מתנגד
למנהג תענית בכורות. ואם כן, יהודי תימן, אף שראו מנהג זה בספרי מנהגים כמו
אבודרהם, וכן בשולחן ערוך ובספרי קבלה כמו חמדת ימים, לא קלטו תענית זו, ולא
תחליפיה, כנראה בשל גישתו ההלכתית של הרמב"ם אל המנהג בכלל, ואל מנהג זה
בפרט.

ואף שבארץ, יהודי תימן רואים שרוב העדות נוהגות לפחות את פדיון התענית,
ומסתייעים במסכת סופרים לקיים מנהגם, הם היו משיבים לרוב העדות כהריב"ש
בשעתו כשדן במנהג "ברכו בתרא":⁶³

⁵⁷ תענית פ"ב ה"ו.

⁵⁸ שבת, פ"ל, ה"ב; יום טוב, פ"ו, ה"ז; תענית, פ"א, ה"ו.

⁵⁹ ראה ספר הפלאה הלכות שבועות פ"א ה"ו, ושם, הלכות נדרים פ"ג ה"ט.

⁶⁰ עירובין מ, ב - מא, ב.

⁶¹ כלי המקדש, פ"ה, ה"ג.

⁶² שביתת יום טוב, פ"ו ה"ז.

⁶³ שו"ת הריב"ש סי' שלד.

ואחר שדבר זה הוא מנהג קדום בכמה ארצות ונזכר במסכת סופרים ובחבורי קצת החכמים, אין כח בנו לגעור ולמחות במי שאומר אותו, אף אם נראה לנו שהמנהג האחר יפה ממנו.

אחר הכל, היפנו את תשומת לבי על רשימתו הקצרה של דניאל גולדשמידט על "תענית בכורות".⁶⁴

להלן מספר הערות על רשימתו:

1. גולדשמידט קובע: "**ברור שהמנהג** [תענית בכורות – ע"ר] **היה קיים כבר בתקופת התלמוד; אף על פי שיש להודות שביסוסו הוא חלש למדי**".
2. ביחס לניסיון של הירושלמי להסביר את העובדה, שרבי לא אכל בערב פסח, בשל היותו בכור, מודה גולדשמידט: "דעה זו אמנם **מופרכת מיד... אבל גם מהדעה המופרכת יש לנו ללמוד על קיום המנהג ועל הפצתו בתקופת האמוראים, אולי אפילו בתקופת התנאים**".
3. גולדשמידט קובע: "על סמך מקומות אלה נחשב ערב פסח **לתענית רשמית של הבכורות. אף על פי שאין זכר למנהג זה בספרות הגאונים, עד כמה שהיא לפנינו, הוא נמצא רשום בפסקי כמה מרבתינו הראשונים, אבל אופייני הוא, שהפוסקים שבספרד עוברים עליו בשתיקה. מאידך גיסא נקבע הענין בפסקי הראשונים שבאשכנז וצרפת ברצינות גמורה, ורק בנוגע להיקפו ולביצועו נחלקו דעות הפוסקים... כנראה קיבלו הספרדים את התענית רק בהשפעת בעל הטורים או בהשפעת ר' יוסף קארו שנימק אותו בחיבורו "בית יוסף" ורשם אותו גם בשולחן ערוך**".
4. גולדשמידט תמה, שהבכורות מתענים על נס הצלחתם והרי היו צריכים לחגוג על כך. והוא מתאמץ לנסח טעם או טעמים לתענית מיוחדת במינה זו שלפי

⁶⁴ רשימה זו נתפרסמה בספרו של גולדשמידט **מחקרי תפילה ופיוט**, הוצאת מאגנס, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשל"ט, עמ' 384-386.

דבריו אפילו אב צם במקום בנו הבכור: "אלא היא כעין **כפרה לאיזה עוון שדווקא הבכורות נכשלו בו, או שנקבעה על איזה צרה שלא תבוא**. עמדת הבכורות היתה בתקופה קדומה שונה מעמדתם המאוחרת, וגם לפי השקפת התנאים היתה בראשונה העבודה בבכורות. ויש מי שייחס להם חטא מיוחד במצרים על שהשתתפו בעבודה זרה. העם הפשוט הבין פסוקים כגון "בכור בניך תתן לי" כמשמעם, וכיון ששייך הבכור לגבוה, הוא תמיד בסכנה. כנראה ראו לפי איזו אמונה עממית ביום שלפני הפסח כעין יום הגזירה לבכורות, וראו צורך למנוע את הסכנה בצום. כך מתבארים מנהגי התענית, שהאב מתנה בעד בנו הקטן, או אפילו האם במקום האב".

5. גולדשמידט תמה, שצמים בערב פסח ש"נחשב מתקופת התנאים ואילך כעין **יום טוב**", לכן ניסה להטעימו כדלעיל.

6. לבסוף הוא מציין: "נתפשט בזמן האחרון הנוהג להשתתף בסיום מסכתא". והוא מעיר: "יש לשמוח על התפתחות זו כי תלמוד תורה כנגד כולם".

ברור, שגולדשמידט ניסה לעמוד על מקורות המנהג ועל טעמו, אך דומה שהוא עשה זאת מתוך רצון ללמד זכות על הנוהגים מנהג זה, שאפילו לפי דעתו של גולדשמידט יש עליו הרבה תמיהות. אך נשאלת השאלה מה היה אומר אילו לא נהג במנהג זה מעולם ולא היה מוצא עצמו קשור לשום חיוב לנהוג מנהג זה, דומה שאז גולדשמידט היה מתייחס לנקודות השונות שהעלינו ברשימתנו:

1. מדוע בירושלמי דחו את ההשערה שרבי התענה בערב פסח בגלל היותו בכור וקבעו שעשה זאת משום שהיה איסטניס, אם מנהג זה היה קיים בתקופת התנאים, ואם מנהג זה טוב וראוי לקיימו, מה ראו חכמי התלמוד למנוע טוב מבעליו, ולהסביר את רבי כמי שלא התכוון לקיים המנהג? וכי מרבי לא היינו מצפים שיקיים מנהג קדוש?

2. מדוע גולדשמידט לא התייחס למה שנאמר בירושלמי "אמר רב מנא רב **יונה אבא**, **הוה בכור** והוה אכיל", הרי היה לו לדון בפיסקה זו משום שהיא מכרעת, ראינו שיש מי שגורס "**ולא הוה אכיל**".

ואם היה מברר הגירסה הנכונה היה מכריע מנהג זה לשבט או לחסד. ממה נפשך: אם היה מאמת הגירסה "ולא הוה אכיל", היה יכול לומר שהתנאים או האמוראים נחלקו

ביחס למנהג היו שחייבו והיו ששללו. הגאונים וראשוני חכמי ספרד הלכו בעקבות השוללים, וחכמי אשכנז וצרפת בעקבות המחייבים, ולאחר מכן יהדות ספרד ברובה, קלטה המנהג מיהדות אשכנז. ואם היה מכריע לפי הגירסה "לא הוה אכיל", מה התועלת במציאת דעה מופרכת בתלמוד, לביסוס מנהג שקיים בימינו, אם תנאים ואמוראים הסתייגו ממנו?!

3. ספק אם דעה מופרכת שנאמרה בימי התלמוד, היא מהווה סימן שהיה אז מנהג קיים. במיוחד שמנהג כזה לא בא זכרו בספרות הגאונים ולא אצל ראשוני חכמי ספרד. אך גם אם היו לנו יותר הוכחות שהיה מנהג קיים, עדיין מן הראוי לברר, אם לא נדחה מבחינה הלכתית.

4. לכן יש לתמוה, שגולדשמידט תמה על המנהג לצום בערב פסח שנחשב ליום טוב, ולאחר שהעלה השערה שצמים משום שהאמינו שנשקפת סכנה לבכורות, לא חזר ליישב את המנהג מבחינה הלכתית.

5. המקור הברור למנהג הוא מסכת סופרים (ולענ"ד אותו קטע במסכת סופרים מאוחר הוא). המנהג אפשר שהתחיל בא"י בסוף תקופת התנאים, אך באותו זמן הוא נדחה. אפשר ששרד לו שריד שחזר וניעור אצל יהודי אשכנז, תחילה רק אצל יחידים, כפי שעולה מלשון כמה מחכמי אשכנז, ואשר גם גולדשמידט מודה בכך, ואח"כ הוא הפך לנחלת כל יהודי אשכנז. משם הוא עבר לרוב יהודי ספרד, וכאמור היום כמעט לא שרד ממנו שריד, מלבד מעין סיום מסכת.

6. גולדשמידט הביא נוסח "עננו" לתענית בכורות ושיער שחובר בתקופה מאוחרת. אכן בספר "חמדת ימים" נמצא נוסח "עננו" שהמחבר של "חמדת ימים" העיד שהוא חיברו.